

Vand i historiske haver – Gisselfeldhaven gennem 500 år

Water in Historical Gardens – the garden of Gisselfeld through 500 years

Keyword: Gisselfeld, Frederiksborg, Rosenborg, Gottorp, Gram Slot, Lakes, Water, Parks, History, Denmark

Annie Christensen*

Abstrakt

Ved herregården Gisselfeld, Sydsjælland, er anlagt et sølandskab. Det omgivende terræn falder over en strækning på 1300 meter 42 meter ned til Susåen. Peder Oxe (1520-75) begynder med at anlægge en borg med en voldgrav omkring og en dæmning. Nedenfor dæmningen anlægger han yderlig en dæmning, så der dannes en lang smal sø, kaldet Bredesø. Frands Lykke, der ejer Gisselfeld fra 1619 til 1655, udbygger anlægget med en kanal og et par fiskedamme. Men det er Hans Schack, der fra 1670 til sin død i 1676 udbygger sølandskabet til det vi ser i dag. Hans Schack forhøjer Peder Oxes dæmning, så der dannes en stor sø ved borgen og han udvider tillige Bredesø.

Abstract

At the manor house gardens of Gisselfeld in South Zealand a water gardens was created on sloping ground so that over 1300 m there is a fall of 42 m to the river Susåen. Peder Oxe (1520-75) erected a castle with a moat and a dam. Below this dam he had a second dam built to create a long narrow pond called Bredesø. Frans Lykke became owner in 1619 and extended the gardens with a canal and 2 fish ponds. However the water garden we see today was created by Hans Schack between 1670 and his death in 1676. Hans Schack raised Peder Oxe's dam to create a large lake at the castle and he further extended Bredesø.

Når emnet er vand i historiske haver vil de fleste - hvis det overhovedet siger dem noget - tænke på fontæner, måske til nød kaskader. Det er også det mest iøjnefaldende element i det, de fleste opfatter som en historisk have. Et lige så iøjnefaldende element er spejlbasinet, men det er en mere udspekuleret effekt, som man skal være kender for at finde. Det kræver, at iagttageren indtager nøjagtig den plads, hvorfra effekten er beregnet til at nydes, samt at lyset falder nøjagtigt, som det skal.

Det er sandsynligt, at spejlbilledet af Frederiksborg Slot i havens ovale dam skulle nydes fra et vindue i den kinesiske pavillon, som Christian VI lod bygge øverst oppe i Frederiksborghaven.

På den anden side af pavillonen lå hesteskodammen. Der havde vandfladen en anden funktion. Her var det en vandgrav til beskyttelse af havens øvrige gæster, når kongefamilien morede sig med at skyde til måls. Målet var placeret yderst på den landtange, der rager ud midt i dammen.

Lancelot 'Capability Brown' (1716-1783) brugte i høj grad vandet som effekt i sine landskabshaver. Han omlagde naturlige vandløb og skabte søer, hvor det passede bedst i landskabet.

André Le Nôtre (1613-1700) arbejdede i en tid, hvor rette linier, til nød bueslag, var mode. Derfor benyttede han den lange, rette kanal som effekt.

Alt dette er almindelige kendte effekter knyttet til de skiftende stilretninger.

Her i Danmark, nærmere bestemt på Sjælland, har vi imidlertid en helt enestående, i høj grad planlagt, effekt af vand i en 500 år gammel have – GISSELFELDHAVEN.

Skaberen af haven er feltherren Hans Schack. Han fik kun forundt at arbejde med anlægget 1670-1676. Han døde desværre, før det blev færdigt.

Hans Schack havde levet 15 år i Frankrig i tiden før André Le Nôtre. I tjenstligt medfør havde han tilbragt to år i Italien og et år i Spanien. Derfor havde Hans Schack et personligt kendskab til tidens havestil.

Desuden havde han et enestående blik for et landskabs muligheder, og landskabet, hvor Peder Oxe (1520-75) havde bygget sin borg, var ganske enestående dramatisk.

Terrænet falder over en strækning af 1300 meter i store bølger, fra 77 meters højde over havet og 42 meter ned til Susåen.

Øverst oppe dannede en mægtig hesteskoformet bakkekam et amfiteatralsk rum med en eng/mose som scene. Åbningen i hestekoform lukkedes af en lav bakke, der dannede afslutningen på scenen. Denne bakke faldt derefter 8m ned til endnu en eng. Langs foden af denne bakke løb en østfra kommende bæk. Denne eng var ligeledes afgrænset af en bakke, hvorefter bakke og dal fulgte, den ene efter den anden, ned til Susåen.

Befinder man sig øverst på den amfiteatralske bakke, falder tanken uvægerlig på amfiteateret i Delphi. Her falder terrænet bag scenen også stejlt ned, således at man har en åben udsigt over landskabet som baggrundstæppe.

På den lille bakke, der afslutter det store amfiteatralske rum, byggede Peder Oxe sin borg.

Dette dramatiske landskab inspirerede Hans Schack. Den åbne udsigt fra borgen har mindet ham om placeringen af de italienske pragtvillaer. Fra sin tid i Frankrig har han også kendt de franske vandborge.

De franske borge var alene placeret i vandet af forsvarsmæssige grunde. Havde de overhovedet en have, var den placeret et eller andet sted inde på land uden kontakt med borgen.

I 1670 var der ingen mening i at tænke på forsvar af en borg. Det havde Peder Oxe derimod været nødt til, så kort tid efter Grevens Fejde. Hans Schack så imidlertid muligheden for at omgive sin borg med vand i to forskellige niveauer og anlægge en have.

Her er det nødvendigt at forklare vandbevægelsen i terrænet. Ned ad alle sider af den store hesteskoformede bakkekam løb små bække. I tidernes morgen har de dannet en sø tilbageholdt af den lille bakke, hvor Peder Oxe byggede sin borg. Overskudsvandet har banet sig vej igennem det laveste sted i bakken. Med tiden har afløbet gravet sig ned og dannet en kløft, vandstanden er faldet, og søen er langsomt blevet til den eng/mose, som Peder Oxe kendte.

Fig. 1. Udsnit af håndtegnet kort fra omkring 1650, med Gisselfeld og Susåen. Syd er op.

Da han havde bygget sin borg, ønskede han for en sikkerheds skyld en voldgrav. Derfor lod han grave en grav på borgens to "landfaste" sider og brugte jorden til at bygge en lille dæmning over kløften. Derved blev afløbet spærret, og der dannedes en ganske lille sø omkring borgen, Gaardsøen. Overskudsvandet måtte derefter finde et andet udløb.

Straks Hans Schack tog fat, lod han sine mange soldater forhøje Peder Oxes dæmning med 5 meter. Som erfaren fæstningsbygger gjorde han arbejdet færdigt og lagde vejen til Nielstrup på den helt vandrette krone af dæmningen. Samtidig byggede han

en ny bro på kampestenssokler fra Peder Oxes forplads til borgens port. Hidtil havde en træbro været den eneste adgang til borgen, idet Peder Oxe havde lukket borggårdens fjerde side med en høj forsvarsmur. Denne mur rev Hans Schack ned og lagde endnu en bro over graven, som han samtidig gjorde bredere.

Øvre på den anden side af graven skulle være en typisk italiensk giardino segreto. Midt i denne have blev placeret en ottekantet kampestensfontaine med seksten små og en stor stråle. Den blev konstrueret af dronning Sofie Amalies (Frd. III's dronning) fontainemester. Han havde netop i de forudgående år forsynet dronningens Sofieamaliehave med lignende kampestensfontainer. Den lille giardino segreto afgrænsedes mod øst af en kanal.

Denne kanal var anlagt af Frands Lykke, ejer af Gisselfeld 1619-1655. Som nævnt havde overskudsvandet fra den store bakkekam fundet et nyt afløb. Det var blevet til et sumpet område, hvilket forsvarsmæssigt var en fordel, men ikke særligt pynteligt. Denne sump omdannede Frands Lykke, som det da var blevet mode, til en kanal/fiskedam med sluser i hver ende.

Den fungerede som fiskedepot for herrekøkkenet. Når kokken havde brug for fisk, lukkede han vandet ud af kanalen, samlede de fisk op, han skulle bruge, og lukkede igen for afløbet, hvorefter kanalen på få timer atter fyldtes med vand.

Denne kanal forlængede Hans Schack langs indersiden af den nybyggede dæmning, således at hans giardino segreto blev omgivet af vand næsten hele vejen rundt. Overskudsvandet fra kanalen ledte han under dæmningen, hvorefter det fortsatte som en naturlig bæk og sluttede sig til den østfra kommende bæk gennem den laveliggende eng.

Over denne kanal lagde Hans Schack endnu en bro eller måske snarere en dæmning, for enden af hvilken han lod bygge et pommerantzhus. Så vidt det kan forstås af forvalterens breve - 240 styk - dannedes med dæmningen en kaskadeeffekt.

Alt dette var færdigt i 1675, men det var langt fra alt, hvad soldaterne nåede. Foran den af Frands Lykke anlagte murhegnede have, i harmoni med denne, lod Hans Schack forme en lille halvø ud i Gaardsøen. Herpå byggede han et ottekantet bindingsværkhus.

Hans Schack havde ganske præcist beregnet, hvor bredden af hans planlagte sø ville forløbe. Hele vejen langs Frands Lykkes have, den nye halvø, videre langs den lille giardino segreto og helt ud til en gammel kæmpehøj, sikrede Hans Schack bredden af den planlagte Sø, Gaardsøen, med en brostensbelægning. Fra den dæmning, der afgrænsede den af Frands Lykkes anlagte kanal mod Gaardsøen, plantede han en lindealle langs søen ud til kæmpehøjen. Både brolægning og lindealle ses endnu den dag i dag.

Da broerne og bredsikringen var på plads, fik vandstanden lov til at stige. Som feltherren havde planlagt, indgik voldgraven om det gamle Gislefaellae - det Gisselfeld, som Torben Oxe overtog i 1547 - i Gaardsøen.

Fig. 2. Gisselfeld set fra nord mod syd over Gaardsøen. Foto: Søren Selsing

Så vidt så godt, men allerede 1671 satte Hans Schack andre soldater i gang med at omforme terrænet neden for den lille bakke, hvorpå borgen lå.

Ligesom Hans Schack ejede Peder Oxes Hesede på den anden side af Susåen, derfor var de begge interesserede i en fornuftig forbindelse derover.

Da Peder Oxen overtog Gisselfeld, gik man bakke op og bakke ned. Ved de nu ældgamle ege måtte man i et vadested passere den østfra kommende bæk suppleret med overskudsvandet fra Gaardsøen. Et eller andet sted på Susåen må der have været et vadested.

Ved de dengang unge ege havde Peder Oxen anlagt en lille dæmning over bækken, hvorved bækken omdannedes til en lang smal sø i engen nedenfor bakken. I denne producerede han karper, og langs bredden plantede han Kalmusrod. Søen kaldtes mærkelig nok Brede Sø. Dette, fordi den set oppe fra den nye borg, var bred.

I hans tid faldt vandet efter dæmningen i rask tempo ned mod Susåen, men Frands Lykke så muligheden for ved hjælp af to dæmninger at skabe yderligere to fiskedamme.

Vejen til Hesede var stadig en sej traven og køren op og ned ad bakker. Dette passede naturligvis ikke en feltherre. Han slog ganske enkelt en lige streg hen over de værste op og ned ture og lod sine soldater bygge en dæmning fra bakketop til bakketop.

Denne dæmning afskar den vestligste ende af Peder Oxes lange smalle sø kun efterladende en ganske lille sø ved de gamle ege.

Da dæmningen var færdig, lagde Hans Schack en vej på den. Vejen fortsattes ned til Susåen, over hvilken han byggede en bulbros.

Derefter lod han vandet stige i Brede Sø. Her indtraf det interessante, der klart viser, at Hans Schack helt bevidst stilede mod effekten af to hinanden afbalancerede vandflader med en niveauforskel på 7 meter. Som vandet steg begyndte det nemlig at løbe

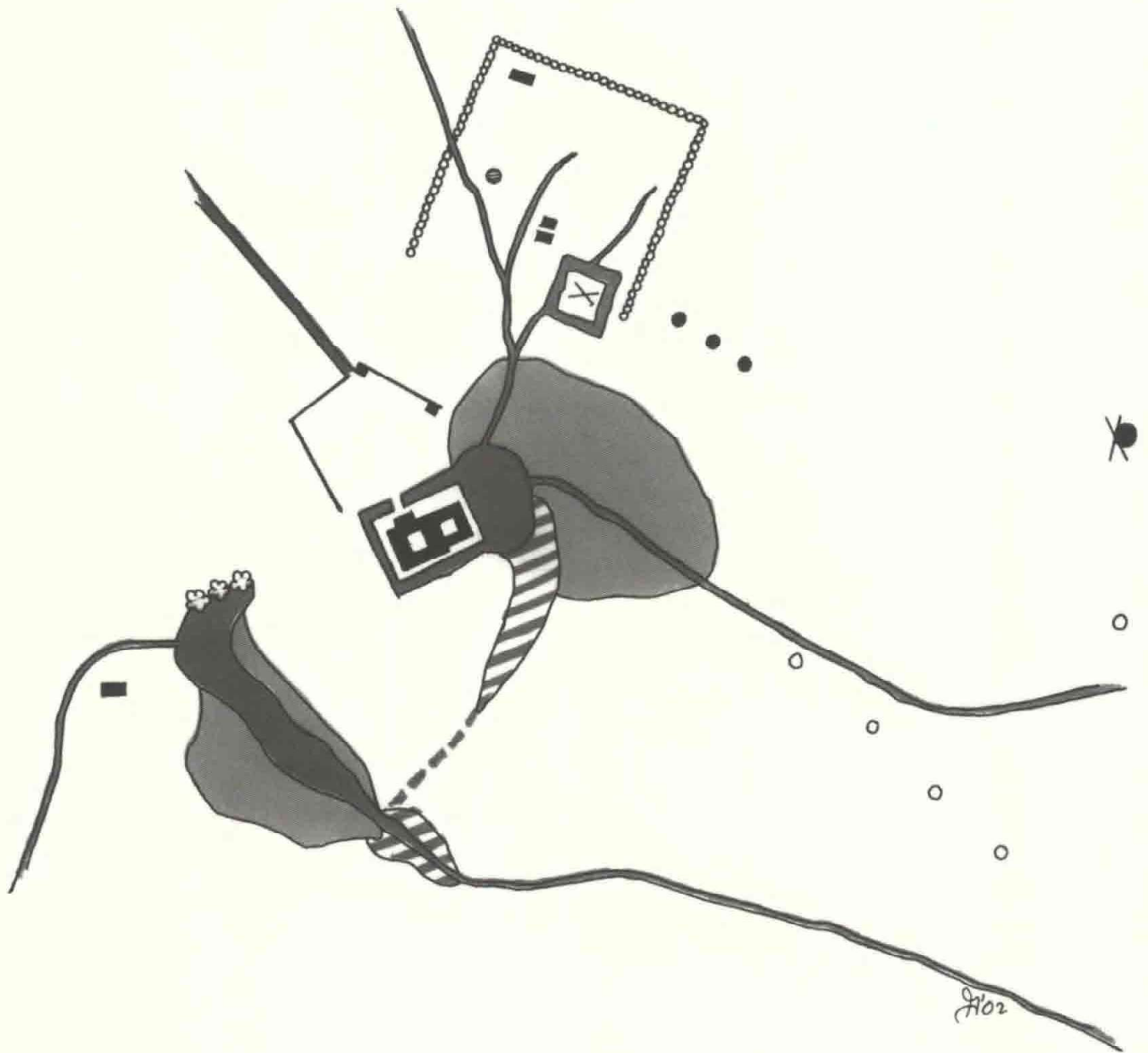
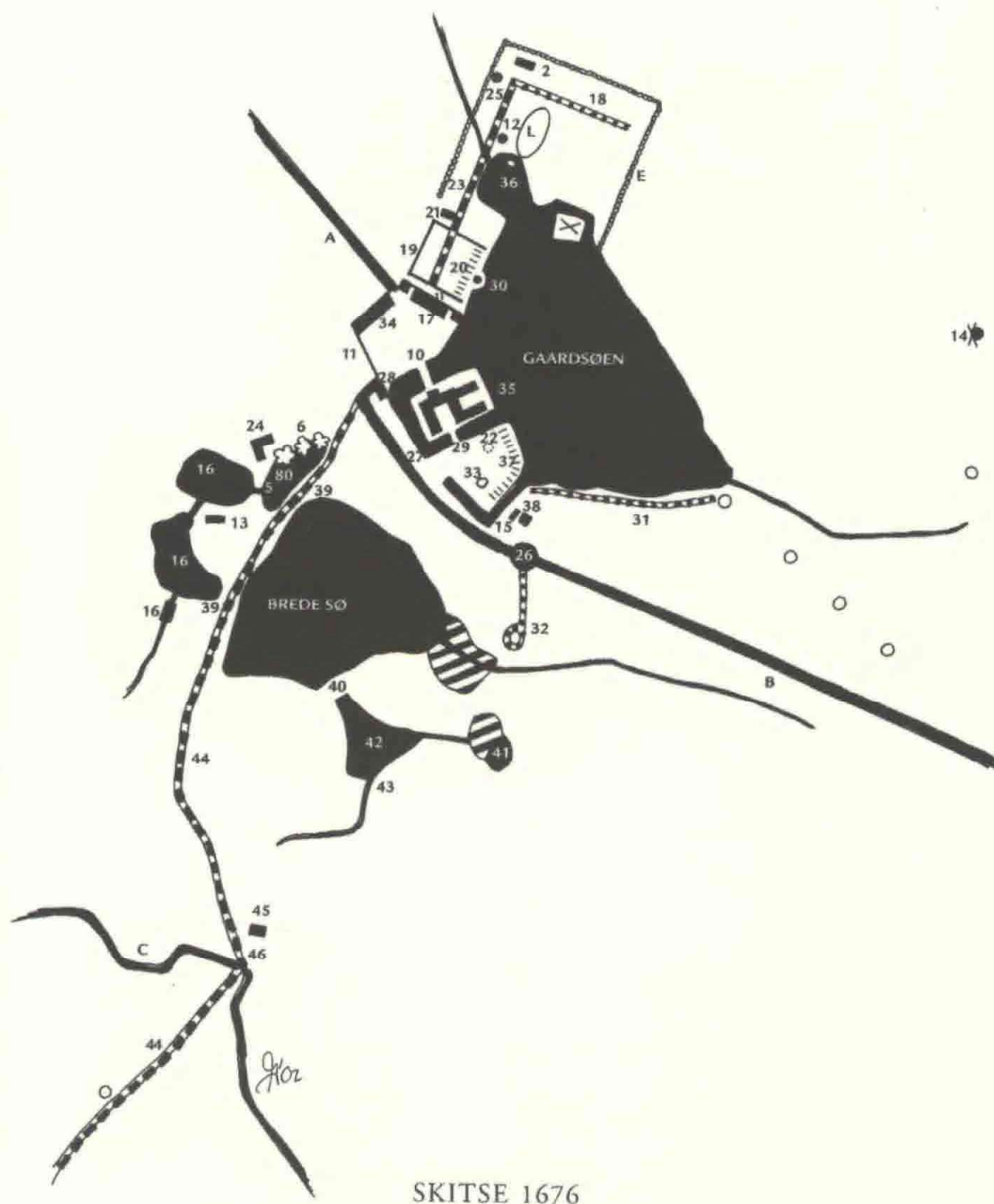

Fig. 3. Kortskitse fra 1575. (udført af Sahra Soltau)

SKITSE 1676

Fig. 4. Kortskitse fra 1676. (udført af Sahra Soltau)

6 Gamle ege	30 Bindingsværkslysthuset på halvøen
15 Frands Lückes kanal/Kanalen/Hans Schacks kanal	31 Hans Schacks lindeallé/Lindealeen
16 Fiskedæmningene	37 Buegang i lysthaven
19 Muren omkring murhegnede have	39 Vejdæmningen
20 Frands Lückes buegang/Buegangen	46 Bulbroen
27 Hoveddæmningen	C Susåen
	X Gislefaellae/gamle Gisselfeld

over på det laveste sted modsat hans nye dæmning, mellem to lunde, men da var Søen, Brede Sø, ikke stor nok. Derfor blev der bygget yderligere en dæmning mellem de to lunde, så søen kunne blive større.

I sommeren 1675 kunne feltherren nyde resultatet af sit arbejde. Også hans giardino seggreto var færdig, men videre haveanlæg blev det ikke til. Vi kender ikke hans tanker, men studerer man hans haveanlæg ved Gram Slot, kan man have en formodning om, at han ville have fortsat med et stort franskinspireret anlæg op imod den på bakkekammen øst for borgen liggende langdysse.

På den anden side af pommerantzhuset havde han allerede ladet anlægge en stor spejldam, der ganske vist også tjente andre mere praktiske formål.

Fra sin tid i Frankrig mindedes han iøvrigt en anden udnyttelse af en stor søflade. Det var ofte en yndet fornøjelse for herskerne at sejle. Enten fordrev man tiden med at fiske, eller også var bådene så store, at man kunne dække op til et festligt lag.

Dronning Sofie Amalie havde allerede en sådan stor båd i Furesøen til fornøjelse for kongefamilien, når de opholdt sig på Dronninggård.

På borgøen ud mod Gaardsøen har man fundet spor af en fortøjningsplads. Her har formodentlig ligget en sådan stor båd. Det svarer i hvert fald nøje til Gram Slot, hvor man endnu har bevaret fortøjningspælen.

Der er bevaret en begejstret beskrivelse af et sådant festligt lag på den langt mindre sø ved Gram Slot. Der blev selskabet ledsaget af en lille båd, hvori musikanter leverede taffelmusikken.

I efteråret 1675 sendte Christian V sine veltrænede soldater til krigen i Skåne. I januar 1676 døde Hans Schack.

Sådan lå det smukke landskab i 100 år. I 1699 overtog Christian Gyldenløve Gisselfeld og i 1701 udtrykte han ønsket om, at Gisselfeld skulle være bolig for 16 adelige jomfruer. Da han overtog Gisselfeld var hele vandanlægget nyt og i tiptop stand.

Man må imidlertid huske på og gøre sig helt klart, at dersom slusesystemet mellem søerne ikke passes omhyggeligt, og hvis vandstanden i Gaardsøen ikke overvåges meget nøje, stiger vandet over stensikringerne, dæmningen med vejen til Nielstrup skyller væk, og der kan i høj grad også være risiko for, at borgen styrter sammen. I begyndelsen af 1750'erne var det lige ved at gå galt.

Man må også gøre sig klart, at hvis man trækker propperne ud, vil terrænet mellem bakkerne, i løbet af en sommer omdannes til enge og moser. Altså nøjagtig som det lå, da Peder Oxe kom dertil.

Da landskabshaven kom på mode i Danmark inspirerede terrænet naturligvis til anlæggelse af en sådan. Frederik Danneschiold-Samsøe (1755-1778) begyndte så småt, inspireret af Frederik V og Moltke på Bregentved, med en have i landskabsstil op ad den sydvendte skråning, hvor den ældste have havde ligget bag Gislefaellae. Hans søn

Christian Conrad Sophus Danneschiold-Samsøe udnyttede hele terrænet, den amfiteatraliske skråning om Gårdsøen, terrænet omkring Brede Sø og hele vejen langs bækken ned til Susåen. Han fulgte klart anvisningerne i CCL Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*, som blev udgivet i perioden 1779-1785.

Christian Conrad Sophus Danneschiold-Samsøe interesserede sig for de nye amerikanske planter, der nu blev indført til Europa. Hans søn tog denne interesse op i en sådan grad, at han igangsatte Gisselfeld Klosters Planteskole i Hesede Skov. Gisselfeldhaven blev herefter afprøvningsstation for denne planteskole. Her kunne gartnere komme og se de nyindførte planter og bedømme, om de kunne klare sig i det danske klima. Som sådan fungerede planteskolen og haven til udgangen af 1800-tallet. Talrige af de sjældne træer kan endnu beundres. Særlig bemærkelsesværdig er en nu 150 år gammel *Ginkgo biloba* cv 'Pragensis'.

Gisselfeldborgen er en fransk vandborg med en italiensk placering.

De to store vandflader blev skabt som en integreret del af haveanlægget, og de har været den bærende del af anlægget i de efterfølgende 325 år.

Hans Schacks anlæg er sådan set en forløber for landskabshaven - skade at den ikke blev færdig!

Landskabshaven kom altså ikke dumpende ned fra himlen helt gennemtænkt og færdigformet.

Sir Francis Bacon anlagde sin kanalhave før 1620. Den blev dog ret hurtigt opgivet, fordi den vrimlede med frøer, tudser og myg. Terrænet var simpelthen for fugtigt.

Under sit besøg i England i 1616 fiskede Christian IV sammen med sin svoger Jacob af England i de omkring Theobalds anlagte kanaler. Det var formodentlig forløberen til den "långe dybe Gröfft" i Rosenborghaven i 1620. Denne havde ikke meget med natur at gøre, men fiske gjorde han. Studerer vi planen af Newenwercke på Gottorp, ser vi den formelle have, der var færdiganlagt i 1670'erne. I naturhaven vest herfor ser vi klart en "waving line of beauty". Desværre er planen fra 1707. Vi ved ikke, hvornår dette landskabselement er skabt, men helt klart er det, ved studie i terrænet, at the waving line er udlagt med menneskehånd. Vi ved, at Hans Schack kendte anlæggene på Gottorp. Han fik som nævnt også skabt en waving line of beauty bag om den ene lund - Snedkerskoven kaldet - hen til Kohavedammen.

Landskabshaven blev omtalt på tryk af Sir William Temple i 1685. Da var den allerede et kendt fænomen på kontinentet inspireret af det kinesiske porcelæn. Han pointerede, at et heldigt resultat forudsatte et helt ekstraordinært terræn og et enestående talent, og begge dele havde Hans Schack. På Gisselfeld havde han muligheden for at kombinere en formel have med et endog meget raffineret landskab. Virkelig en stor skade, at han ikke blev færdig med sit haveanlæg, men vi fik da den italienske giardino segreto.

Alle de efterfølgende ejeres haveanlæg ligger der endnu. Mange af dem helt tilgro-

et, men tak for det!. Ved omhyggelig planlægning kan de lidt efter lidt pakkes ud og bringes tilbage til deres oprindelige funktion i anlægget.

Det smukke landskab og den interessante plantesamling er værd at nyde. Den mest usædvanlige oplevelse er at besøge haven midt i is og sne. Alle andre nordeuropæiske haver er pakket ned i halve år ad gangen på grund af fare for frostskeer. Det tager fuldstændig charmen fra dem. Kom til Gisselfeld! Den af Martin Nyrop tegnede tudsefontaine springer lystigt og solen glimter i vanddråberne.

Det store vandfald tordner ned mellem stenene. Istapper dannes overalt. Vandfaldet er skabt af James Pulham and Son, der tidligere havde arbejdet ved Sandringham og senere arbejdede i parken omkring Buckingham Palace. På stille frostklare dage kan man høre vandets torden helt over på den anden side af Brede Sø. Vandet skal ud af Gaardsøen hver eneste dag hele året rundt, ellers skyller dæmningen ud, og Gisselfeld synker i grus. Den eneste vej, vandet kan komme ud, er gennem vandfald og fontaine.

Litteratur

Christensen, A., 1986: Gisselfeld – Haven

Christensen, A., 1986: Gisselfeld – Parken

Christensen, A., 1999: Haverne – dengang

Christensen, A., 2004: 500 år i en dansk have – Tusinder af hænders arbejde

*

Annie Christensen Lic. Agro

Næstved